

Abdûmelik b. Mervân Döneminde Divanların Arapçalaştırılması

The Arabization of Dîwāns During the Reign of ‘Abd al-Malik b. Marwân

Faruk KORKMAZ¹

Geliş Tarihi (Received): 04.01.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 29.03.2025

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2025

Öz: Bu makalede Emevî Halifesi Abdûmelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) başlattığı ve devletin birliğini sağlama politikasının bir parçası olan divanların Arapçalaştırılması hareketi incelenecektir. İslâm'ın devlet nizamına kavuşup kurumsallaşmasını sağlayan etkenlerden biri de idarî sistemin temellerinden birisini oluşturan divan teşkilatının İslâm medeniyetine dahil edilmesidir. Halife Abdûmelik, siyâsî ve askerî sahalardaki karışıklıkları ortadan kaldırıp devletin hâkimiyetini yeniden güçlendirdikten sonra idarî kurumları sistemli ve devletin resmî diline uygun hale getirmeye karar vermiştir. Bu hedefle divan sistemini yeniden yapılandırmış ve kurumsal hale getirmiştir. Divan kayıtlarının Arapçaya çevrilmesi ise bunun önemli bir parçasıdır. Arapçalaştırma hareketi, yaygın görüşe göre Dîvânü'l-harâclarda gerçekleştirilmiştir. Arapçalaştırma öncesinde fethedilen bölgelerdeki divanlarda fetihten önceki işleyiş devam ettirilmiş hatta yazım dilinde bile mahallî diller kullanılmıştır. Irak ve İran'da Farsça, Şam'da Rumca, Mısır'da Yunanca ve Kıptice tercih edilmiştir. Divanların Arapçaya çevrilmesiyle devletin resmî yazışmalarında kullanılan tek dil Arapça olmuştur. Bu çalışmada divanların Arapçalaştırılmasının tarihî bağlamı ve neden gerçekleştirildiği, uygulamanın İslâm medeniyetine katkılarının olup olmadığı, tercümei gerçekleştiren kâtiplerin kimler olduğu, Arapçalaştırmanın ideolojik bir boyutunun olup olmadığı, divanların hangi standartlara göre Arapçaya aktarıldığı gibi sorulara cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Abdûmelik b. Mervân, Divan, Arapçalaştırma, Dîvânü'l-harâc.

&

Abstract: This article examines the Arabization of dîwāns initiated by the Umayyad Caliph ‘Abd al-Malik b. Marwân as part of his policy to ensure the unity of the state. The primary factor that enabled Islam to establish a systematic state order and institutionalize its governance was the integration of the dîwān system, which formed the foundation of administrative organization, into Islamic civilization. After eliminating political and military disturbances and reinforcing the authority of the state, Caliph ‘Abd al-Malik resolved to organize administrative institutions in a systematic manner and in accordance with the structure of Islam. To achieve this goal, he restructured and institutionalized the dîwān system. According to prevalent views, the Arabization movement was first implemented in the dîwān al-kharâdj. In the dîwāns established in the newly conquered territories, pre-conquest practices were initially preserved, and even local languages continued to be used as the medium of written communication. For example, Persian was used in Iraq and Iran, Greek in Syria, and both Greek and Coptic in Egypt. With the translation of the dîwāns into Arabic, the sole language used in the official correspondence of the state became Arabic. This study seeks to address various questions regarding the historical context and motivations behind the Arabization of dîwāns, whether this process contributed to Islamic civilization, the identities of the scribes who carried out the translations, whether Arabization had an ideological dimension, and the standards according to which the dîwāns were translated into Arabic.

Keywords: Islamic History, Umayyad, ‘Abd al-Malik b. Marwân, Dîwān, Arabization, Dîwān al-kharâdj.

Atıf/Cite as: Korkmaz, Faruk. “Abdûmelik b. Mervân Döneminde Divanların Arapçalaştırılması”. *Dergiabant* 13/1 (Mayıs 2025), 121-139. doi: 10.33931/dergiabant.1613330

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Arş. Gör., Faruk Korkmaz, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, farukkorkmaz@ibu.edu.tr.

1. Giriş

İslâm dini Medine’de devlet statüsüne kavuştuktan sonra zaman içerisinde gerçekleştirilen fetihlerle Müslümanların hâkimiyet sahalarının genişlemesi ve devletin idarî iş yükünün çoğalmasına binaen İslâm medeniyetinde kurumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. İslâm ülkesindeki tebaanın ihtiyaçlarına karşılık vermek ve onlar üzerindeki kontrolü sistemli bir şekilde sağlamak amacıyla bazı müesseselere gereksinim duyulmuştur. İdarî teşkilatın merkezinde bulunan divan teşkilatı da ilk devirlerden itibaren bir İslâmî devlet kurumu olarak belirmeye başlamıştır. Divan, gayri-müslimlerden ele geçirilen ganimet veya onlardan toplanan muhtelif vergilerin Müslümanlara sistemli bir şekilde dağıtılması hedefiyle zuhur etmiş ve sonraki zamanlarda pek çok kısma ayrılarak büyük gelişmeler sergilemiş olan bir teşkilattır.

Divan kelimesinin aslı Ârâmîcedir. Kelime bu dilden Farsçaya Farsçadan da Sâsânî devlet teşkilatında kullanılan bir ıstılah olarak Arapçaya geçmiştir. Divan kelimesinin kökeni konusunda kaynaklarda iki rivayet nakledilmektedir. Bunlardan ilkinde göre bir gün kâtiplerinin yanına uğrayan İran Kısrası Enûşirvân (531-579) onların kendi başlarına sesli bir şekilde hesap kitap işleriyle meşgul olduklarını görünce Farsçada deliller anlamına gelen “dîvâne” diye bir söz etmiştir. Daha sonra kelime çok kullanımından dolayı “divan” şeklini almıştır. Bu olaydan sonra da devlet dairelerinde kâtiplerin bulunduğu yere ve arşivlerin saklandığı kitaplara divan adı verilmiştir.² Divanla ilgili diğer rivayete göre divanın Farsçadaki bir diğer manası “şeytanlar” dır. Kâtiplerin de devletin açık ve gizli işlerine vâkıf olmaları, devletin nasıl yönetildiğini iyi bilmeleri sebebiyle karmaşık olan devlet hesaplarını hızlı şekilde çözdükleri için divan kelimesi kullanılmıştır.³ Divan kelimesi Hz. Âişe’den nakledilen “Allâh katında üç tane divan vardır” hadisinde de geçmektedir. Ancak buradaki divan kelimesi “hesap defteri” anlamındadır.⁴ Divan kelimesinin terim olarak kapsadığı anlama gelince devlet dairelerindeki muhtelif sahalarındaki işleyişin ve askerî, iktisadî gelir gider kayıtlarının yazıldığı defterler ile bu defterlerin bulunduğu ve divan hizmetlerini yürütmekte olan kâtipleri de bünyesinde barındıran kurumlara verilen isimdir.⁵

İslâm tarihinde kurumsal olarak sistemli ilk divan teşkilatı Hz. Ömer (13-23/634-644) zamanında tesis edilmiştir. Hz. Ömer döneminde Suriye, Irak, Mısır, İran, Cezîre ve Filistin bölgelerinde gerçekleştirilen fetihler sonucunda başkent Medine’ye gelen fey adı altında toplanılan cizye, haraç, ganimet ve ticaret malları gelirleri yüksek miktarlarda artış göstermişti.⁶ Bu sebeple Hz. Ömer, aşıpla yaptığı istişareler neticesinde Arapların nesebi hakkında rûsûh sahibi olan Akîl b. Ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mu’im’i görevlendirerek, şahısları İslâm’a hizmetlerine ve Hâşimoğulları’ndan başlayarak kabile esasına göre divan defterlerine yazmalarını istedi. Böylece İslâm tarihinde resmî olarak ilk divan teşkilatı kurulmuş oldu.⁷ Müslümanlar, divan teşkilatını devletin çeşitli alanlarındaki işleyişini sistemli hale getirmek için Farslar ve Rumlardan almışlardır. Hz. Ömer’in kurduğu divan, Dîvânü’l-cünd veya Dîvânü’l-atâ şeklinde isimlendirilmektedir. Onun oluşturduğu divan defterlerinin dili Arapça olup bunların benzerleri Suriye, Irak ve Mısır’da da teşkil edilmişti. Hz. Ömer’in İslâm kurumlarına dahil ettiği divan teşkilatı kendisinden sonra Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde pek fazla değişikliğe uğramadan aynı şekilde devam ettirilmiştir.⁸ Emevî Devleti’nin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680) zamanına gelindiğinde İslâm ülkesinin sınırları oldukça genişlemiş ve merkezî yönetimi

² Ebü’l-Hasen Âlî b. Muhammed Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Ba’dâdî (Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989), 297; Şehâde Ali Nâtûr, *Tecdidü’l-devleti’l-Ümeviyye fi ahdi’l-halife Abdülmelik b. Mervân* (İrbid: Dârü’l-Kindi, 1996), 248.

³ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 297; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1999), 154.

⁴ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu’ayb el-‘Arna’ût - ‘Âdil Murşid v.dğr. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 43/155-156; Abdülazîz ed-Dûrî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/378.

⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 297.

⁶ Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh Sûlî, *Edebü’l-küttâb* (Kahire: Matbaatü’s-Selefiyye, 1922), 190; Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 297; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 154; Dûrî, “Divan”, 9/378.

⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 297-298; Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatif, *el-A’lemü’l-İslâmî fi’l-asri’l-Ümevi* (Mısır: Dâru’s-selâm, 2008), 479.

⁸ Sûlî, *Edebü’l-küttâb*, 192; Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 299; Hasan Ali Hallâk, *Ta’ribü’n-Nukûd ve’d-Devâvîn* (Beyrut: Dârü’n-Nehzati’l-Arabiyye, 1988), 94.

kuvvetlendirmek için devletin idarî, siyasi ve askerî sisteminde kayda değer yenilikler yapılmıştır. Bu yeniliklerin başında Dîvânü'l-berîd, Dîvânü'l-hâtem, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'n-nafakât, Dîvânü'l-müsteğallât gibi divan teşkilatının pek çok alt kollarının kurulması gelmektedir. Emevîler döneminde Muâviye'den sonra divan teşkilatı konusunda köklü değişikliği Halife Abdûlmelik b. Mervân gerçekleştirmiştir. Divanların Arapçalaştırılması olarak adlandırılan bu yenilik divanlarda kurumsallaşmanın yanı sıra yeni baştan bir düzenin oluşmasını sağlamıştır. Halife Abdûlmelik, divanlar ve paralarda Arapçalaştırma politikasını uygulamaya koyan ilk devlet başkanı olarak kabul edilmektedir.⁹

Divanların Arapçaya tercüme edilmesi konusunda başvurduğumuz temel kaynaklar şu şekildedir: divanlarda görevli kâtiplerin isimleri, Şam ve Irak divanlarının Arapçaya tercüme nedenlerini ayrıntılı olarak aktarması yönüyle Belâzürî'nin (öl. 279/892-93) *Fütûhu'l-büldân*¹⁰ sıklıkla kullandığımız bir kitaptır. Abdûlmelik'in divan kâtipleriyle münasebetini ve Iraklıların kâtiplere karşı nasıl önlem aldıklarını bütün açıklığıyla kaydetmesi Cehşiyârî'nin (öl. 331/942-43) *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*¹¹ eserini bizim için değerli kılmaktadır. İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade*¹² kitabından, sosyolojik ve toplumsal açıdan Arapçalaştırma hareketini analiz etmesi, uygulamanın sebep ve sonuçlarına dair kıymetli bilgiler vermesi ve Halife Abdûlmelik'in aslında olağan akışında olması gereken uygulamaları gerçekleştirdiğini belirtmesi mevzularında istifade edilmiştir. Makalenin konusuyla ilgili kaleme alınmış modern araştırmalar arasında Hasan Ali Hallâk'ın *Ta'ribü'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*¹³ isimli kitabı zikredilebilir. Hallâk, kitabında daha çok Halife Abdûlmelik b. Mervân'ın gerçekleştirdiği, paraların İslâmîleştirilmesi konusu üzerinde durmaktadır. Divanların Arapçaya aktarılmasına dair mevzuda ise tarihçilerin çoğunluğu tarafından anlatılan hadiseleri kaydetmekle yetinmektedir. Bununla birlikte onun makalenin konusuyla alakalı modern çağımızı ilgilendiren bazı değerlendirmeleri medeniyet tarihi bakımından önem arz etmektedir.

Abdûlmelik b. Mervân döneminde gerçekleştirilen divanların Arapçaya aktarılması faaliyeti, araştırmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Ülkemizde divanların Arapçalaştırılması konusunda spesifik herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması bizi bu konuyu derinlemesine incelemeye sevk eden en önemli etken olmuştur. Araştırmada divanlar hakkında genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra, Arapçalaştırma hareketinin nedenleri, böyle bir yeniliğe götüren altyapının temelleri farklı görüşler çerçevesinde izah edilecek ve mezkûr konular üzerinde tafsilatlı bir şekilde durulacaktır. Ardından her bölge divanları ayrı başlıklar altında incelenecek ve son olarak hareketin İslâm tarihine etkileri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır. Buna ilave olarak divanlardaki Arapçaya tercüme faaliyetinin devletin merkezî otoritesini kuvvetlendirmede ne derece katkı sağladığı, devlet kademelerindeki gayrimüslimlerin nüfuzunu azaltıp azaltmadığı, bu hareketin İslâm ülkesinin siyasi ve sosyo-kültürel birliğine etkisi ve günümüz Arap tarihçileri tarafından öne sürülen Arap milliyetçiliğini tetikleme gibi konulardaki tartışmalara değinilecektir.

2. Divanların Arapçalaştırılması Hareketi

Abdûlmelik b. Mervân devrinde iç karışıklığın açıkça belirmesi, Hâricîler başta olmak üzere Amr b. Saîd el-Eşdak isyanı, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanı gibi muhtelif ayaklanmalar ile Abdullah b. Zübeyr'in¹⁴ halifeliğini ilan edip Hicaz ve Irak topraklarını kendi kontrolüne alması, Emevî halifesinin önünde halledilmesi meşakkatli bir engel olarak durmaktaydı. Abdûlmelik ülke genelindeki karışıklıkları

⁹ Dürî, "Divan", 9/378; Abdüllatif, *el-A'lemü'l-İslâmî fî'l-asri'l-Ümevi*, 79-80.

¹⁰ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Muhammed enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-tabbâ (Beyrut: Müessesetü'l-meâf, 1987).

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb* (Kahire: Matba'atü Mustafâ Albânî, 1938).

¹² Ebû Zeyd 'Abdurrahman b. Muḥammed b. Muḥammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-ḥaber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevî's-sultânî'l-ekber*, thk. Halîl ŞeHâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988).

¹³ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*.

¹⁴ Abdullah b. Zübeyr'in halife mi yoksa isyancı mı olduğu hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Salih Gündüz, *Abdullah b. Zübeyr ve İslam Tarihindeki Yeri* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 325-326.

kontrol altına alıp isyanları bertaraf ederek saltanatını güçlendirdi ve huzuru yeniden tesis etti. Halife ülke haricindeki meselelere de yönelerek arkasında büyük bir tehlike olarak gördüğü Bizans İmparatorluğu'nu senelik çok yüksek meblağlarda vergiler ödeyerek durdurabilmişti. Dahilî ve haricî istikrarsızlığı bitirip otoriteyi tesis ettikten sonra Abdülmelik b. Mervân, sınırları oldukça büyüyen İslâm devletini ıslahat çalışmaları yaparak kurumsallaştırmak için girişimlerde bulundu. Onun yenilikçi uygulamalarından önemli bir tanesini divanların Arapçalaştırılması oluşturmaktadır.¹⁵ Divanların Arapçalaştırılması hareketi, Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından başlatılan ve kendisinden sonra gelen halifeler tarafından sürdürülen devletin ıslahat politikasının bir parçası olarak gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, divanların Farsça, Yunanca ve Kiptîce gibi yabancı dillerden Arapçaya aktarılmasını kapsayarak, devletin idarî ve malî kurumlarındaki yabancı etkisini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Abdülmelik'in başlattığı bu Arapçalaştırma hamlesi, onun geniş kapsamlı bir plan çerçevesinde gerçekleştirdiği büyük ve önemli icraatlar arasında yer almaktadır.

Halife Abdülmelik b. Mervân, kendinden önceki zamanlarda Emevî iktidarının isyanlar ve iç çekişmeler nedeniyle gerilemesi sonucu idarî yapıyı yeniden güçlendirmek için bazı atılımlar gerçekleştirdi. Buna ilk olarak devlet kurumlarını kontrol altında tutmanın kolay yolu olduğunu düşündüğü, özellikle devletin resmi yazışmalarını ve gelir giderlerini yöneten divan teşkilatlarında topyekûn Arapçalaştırma faaliyetiyle başladı. Bazı Arap kökenli tarihçiler Abdülmelik'in bu tutumunun günümüzde bile devam ettirildiğini, bundan dolayı da medeniyet tarihinin önemli konularından birini oluşturduğunu ifade etmektedirler.¹⁶

Hız. Ömer döneminde yeni fethedilen Irak, İran, Suriye ve Mısır gibi memleketlerdeki idarî işleyiş fetihten önceki teamül nasılsa o hal üzere devam ettirilmiş, sadece yüzeysel düzenlemeler yapılmıştır. Müslümanların İslâm'ın erken dönemlerinde Halife Abdülmelik dönemine kadar divanların idarî işleyişinde büyük ilerlemeler gösterememelerinin sebebini buna bağlayan araştırmacılar bulunmaktadır.¹⁷ Fethedilen bölgenin daha önceleri mevcut olan sistemiyle yönetilmeye devam edilmesi uygulamasına Abdülmelik de dahil olmakla birlikte devlet başkanlarının sonradan İslâm topraklarına dahil edilen Suriye, Mısır, Irak ve Horasan bölgelerindeki idarî işleyiş neden önceki yıkılmış devletlerin sistemiyle sürdürdükleri hususunda Lapidus özet olarak şöyle demektedir:

"Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik tarafından benimsenen tedbirler ile Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının uygulamaları arasındaki benzerlikler araştırmaya değerdir. Suriye ve Mısır'da idarî sistemin tamamı, Dîvânü'l-harâc ve hatta adliye belgeleri de dahil olmak üzere, Bizans ve İran kökenliydi. Suriye'deki askeri teşkilat da Bizans modellerini takip etti. Irak ve Sâsânî idarî bürokrasi tarzı, iktisadî, askerî, muhabere ve adliye hizmetleri şeklindeki dörtlü bölümlenme Müslüman yöneticilerce benimsendi. İmparator halifenin yüceliği, devletin dine resmi desteği Bizans'tan alınmıştı... Fakat önceki imparatorlukların düşüncelerini ödünç almakla Emevîler geleneksel motifleri dönüştürerek özel olarak İslâmî bir devlet uygulamasına dönüştürmek için eski biçimlere yeni bir muhteva kazandırdılar. Devletçi ideoloji eski imparatorluklardan türedi, ancak onun ifadesi karakteristik olarak İslâmî idi."¹⁸

Lapidus'un medeniyetlerin etkileşimi bağlamında izah ettiği, İslâm medeniyetinin idarî, ekonomik, askerî ve kültürel sahalardaki bütün kurumları Bizans ve Sâsânîler'den devşirdiği şeklindeki toptancı görüşü kabul edilmese de söylediği durumlardan bir kısmı devletin bazı organları için geçerli sayılabilir. Öte taraftan ilk İslâm fetihlerinin bir özelliğinin tahripkâr değil tamamlayıcı olması hasebiyle yeni şehirlerin idarî teşkilatı, Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının olağan bir etkisi olarak İslâm'ın yapısına uygun bir hale getirilerek uygulanmaya devam etmiştir. Emevî Devleti'nin dönüm noktası olan

¹⁵ Adnan Demircan, *Emevîler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 61-65; Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 368-370.

¹⁶ Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye: 'aşrû'l-hulefâ 'i'l-Ümeviyyîn* (Kahire: y.y., 1982), 162.

¹⁷ Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, 162.

¹⁸ Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 1/109-110.

Abdûlmelik zamanına değin fethedilen memleketlerde eski hal üzere kalan kurumlardan biri de Dîvânü'l-harâclardır.¹⁹

İslâm ülkesindeki halkın kazanç ve mallarından alınan, özellikle toprak gelirlerinden elde edilen vergilerin tahsil ve ücretlendirilmesiyle alakalı bütün işlemlerin yürütüldüğü; haraç, cizye, zekât, öşür, ganimet gibi bütün gelir kollarının toplanıp kayıt altına alındığı merkeze Dîvânü'l-harâc²⁰ deniliyordu. Bu gelir kollarına tüccarların sattıkları mallardan alınan vergiler de dahil edilmektedir. İslâm dünyasında Dîvânü'l-harâc kayıtları her bölge fethedildikten sonra, uygulama esasları, kayıt dili ve görevliler hiç değiştirilmeden uzun bir süre kullanılmaya devam etmiştir. Hatta divan defterlerinin tarihlendirilmesi bile yörenin kullandığı mahallî takvime göre farklılık arz ediyordu. Buna ek olarak belgelerde kullanılan mühürler dahi yerel özellikler barındırıyordu. Bu uygulamanın sonucu olarak İran, Horasan ve Irak'taki divanlarda Sâsânîler'in resmi dili olması hasebiyle hem yerli halk olan Farslılar görev almış hem de Farsça kayıt dili olarak kullanılmıştır. Şam'da ise hem fetih öncesinde bu bölgeye hâkim olan Bizans Devleti'nin resmî dili olması hem de Hristiyanların buradaki yerel halkı teşkil etmesinden dolayı Rumca, Dîvânü'l-harâcların yazılmasında temel dil olarak kalmıştır. Mısır'da ise kayıtlar Kıptîce ve Rumca olarak tutulmaktaydı. İbn Haldûn'a göre Abdûlmelik b. Mervân dönemine gelindiğinde, devlet kademelerindeki idarî işleyiş sistemli bir hale gelmiş; insanlar da devlet nizamındaki ilerlemelere bağlı olarak bedeviliğin basitliğinden kurtulup sosyo-kültürel ve idarî sahalarda kendini geliştirmiş ve okuma yazma bilmeyen bir topluluktan yazı ve hesap işlerinde uzmanlaşan bir zümreye geçiş yapmıştır. Netice olarak Araplar ve mevâlî tabakasında, divanlardaki yazışmalara hâkim olan ve hesap işlerinde maharetli şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal değişim, Müslümanların idarî ve sosyal bakımdan kaydettiği ilerlemenin önemli bir göstergesidir. İbn Haldûn sözü, sonraki aşamalarda Abdûlmelik'in aslında gelişen devlet sistemini kendi özgün temellerinde sürdürülmesi için gerekli adımları atmaya başladığına getirmektedir. Yani ona göre, Müslümanlar divanların işleyişinde tecrübe sahibi olunca divanların yönetilmesinde yabancılar yerine Müslüman kâtiplerin getirilmesi elzemdi.²¹

Dîvânü'l-harâc, devlet hazinesinde toplanan ve buradan harcanan bütün gelir-gider kayıtlarının tutulduğu ve malî sistemin tamamının kontrol edildiği bir teşkilat olması hasebiyle önemli divanlar arasındadır. İslâm dünyasında Dîvânü'l-harâc kayıtlarının ilk defa Irak ve Şam bölgelerinde tutulduğu kabul edilmektedir. Çünkü ilgili şehirler fethedilmeden önce de buralarda Dîvânü'l-harâcların mevcudiyeti bilinmektedir. Hz. Ömer de Dîvânü'l-harâcî Farsların idarî sisteminden alıp İslâm idarî teşkilatına dahil etmiştir. Dîvânü'l-cibâyeye olarak da adlandırılan Dîvânü'l-harâc işlerinin denetimi, vergilerin toplanması ve düzenlenmesi konuları, bölgenin Fars veya Rum kökenli yerel halkının yetki alanında kalmaya devam etmiştir. Görünüşe göre, bölgenin ileri gelen kimseleri ve ordu komutanları, bu süreçte mahallî divanlar ile Müslüman idareciler arasında kişisel araçlar olarak görev yapmışlardır.²²

Divanların Arapçalaştırılması faaliyeti kabul gören yaygın görüşe göre Dîvânü'l-harâclarda söz konusu olmaktadır. Dîvânü'l-hâtem, Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'l-atâ, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-berîd gibi divanlarda, kuruluşlarından itibaren Arapça dilinde çalışmalar yürütülmekteydi. Ancak Dîvânü'l-harâclar bu durumdan istisna teşkil etmekteydi; zira bu divanlarda bulundukları bölgenin yerel halkına göre mahallî diller kullanılmaktaydı. Bu durum Abdûlmelik b. Mervân'ın hilâfetine kadar böyle devam etmiştir. Abdûlmelik, Dîvânü'l-harâcların Arapçalaştırılması görevini büyük bir titizlikle yerine getirmiştir. Zira bu divanlarda Arapça dışındaki dillerin kullanılmasını gerekli kılan sebepler, artık

¹⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/303; Nâtûr, *Tecdîdû'd-devleti'l-Ümeviyye fî ahdi'l-halife Abdûlmelik b. Mervân*, 250; Fatih Erkoçoğlu, "Abdûlmelik b. Mervân Döneminde İdarî ve Malî Alanda Yenilikler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Şeker - Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/482.

²⁰ Emevî Devleti'nin başkenti Şam'da bulunan Dîvânü'l-harâc, diğer şehirlerdeki mahallî Dîvânü'l-harâcların merkezi kabul edilmekteydi. Bu divanlarda hepsi bir araya toplanan çeşitli gelir kaynakları devletin gider kalemlerine göre ordu teşkilatına veya devletin görevlilerine dağıtılmak üzere taksim edilirdi. Kalan diğer kısım ise yol, köprü veya su kanalları inşası gibi çeşitli bayındırlık hizmetlerinin yapılmasına ayrılırdı. Son olarak mahallî divanlarda geriye mal kalmışsa başkentteki merkezî Dîvânü'l-harâca gönderilirdi. Abdüllatif, *el-A'lemü'l-İslâmî fî'l-asri'l-Ümevi*, 479-480.

²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/303; Dûrî, "Divan", 9/378.

²² Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 300; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 175.

ortadan kalkmıştı. Bu iş için ciddi bir hazırlık yapılmış ve divanların Arapçalaştırılmasında çalışabilecek yeterli sayıda Müslüman memur yetiştirilmişti. Bu memurlar, Farsça ve Yunanca dillerine hâkim olmaları sebebiyle, ilgili kayıtların ve belgelerin Arapçaya çevrilmesini kolaylıkla gerçekleştirebilecek yetkinliğe sahipti.²³

İbn Miskeveyh, divanlardaki Arapçalaştırma faaliyetinin sadece Dîvânü'l-harâclarda gerçekleştirildiğine dair kıymetli açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre Irak bölgesindeki Dîvânü'l-harâc kayıtları Farsça olarak tutulurken, Basra ve Kûfe'deki nüfus sayımı, erzak ve atıyye ödemeleri gibi divan faaliyetlerinin kayıtları ise Arapça olarak yapılmaktaydı. Bu metot Şam bölgesinde de uygulanmış, Dîvânü'l-harâclarda Rumca kullanılırken diğer divan kayıtlarında Arapça kullanılmıştır. Müellif son olarak karışıklığa sebebiyet veren bu uygulamanın Abdülmelik b. Mervân tarafından sona erdirildiğini vurgulamaktadır.²⁴

Farklı bölgelerdeki divanların Arapçaya nakledilmesi konusunda belirtilmesi gereken hususlardan birisi tarihlendirme konusudur. Kaynaklarda ilk Arapçalaştırma faaliyetin tarihi ile ilgili birbirinden oldukça farklı tarihler verilmektedir. Kimi Abdülmelik b. Mervân döneminde başladığını kaydederken kimileri de Abbâsîler dönemine varan tarihler vermektedir. Muhtelif rivayetleri uzlaştırmak zor görünse de divanların Arapçalaştırılmasının kesin çizgilerle ayrılmayacağını, sürecin uzun yıllar boyunca devam ettiğini ve Arapçaya tercümenin tek celsede olup bitmediğini söyleyerek duruma açıklık getirebiliriz. Nitekim Divanların Arapçalaştırılması faaliyeti tek seferde gerçekleşmemiştir. Aksine Abdülmelik dönemindeki resmî uygulamadan sonra onlarca yıl divan veya resmî kayıtların yerel halkın dillerinde yazıldığı müşahade edilmektedir. Bundan dolayı kesin bir ayrımla Arapçanın şu tarihten itibaren divanlarda mutlak olarak kullanılmaya başlandığını söyleyebilmek mümkün görünmemektedir. Zira 56/675 ve 159/775 yıllarına ait iki farklı belgede hem Kiptîcenin hem de Yunancanın yazı dili olarak kullanıldığı bilinmektedir.²⁵

2.1. Arapçalaştırmanın Nedenleri

Halife Abdülmelik b. Mervân, divanların Arapçalaştırılmasını gerçekleştirmekle devletin birlik ve bütünlüğünü sağlamayı hedeflemiştir. Zira divanlardaki dil farklılıkları, malî ve idarî sistemlerin de farklılaşmasına yol açarak devlet yönetiminin düzenlenmesini ve birleştirilmesini zorlaştırmaktaydı. Divanların Arapçalaştırılması, aynı zamanda yabancı unsurların etkilerinin sona erdirilmesi anlamına gelmekteydi. Bu durum, fethedilen topraklarda devletin egemenliğini pekiştiren önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Divanlarda yabancı dillerin kullanılması, bu dillerin resmî bir statüde varlığını sürdürmesi anlamına gelmekteydi. Bu durum, devletin yabancı dillere olan ihtiyacı nedeniyle insanların büyük makamlara ulaşmak için bu dilleri öğrenmelerine yol açıyordu. Sonuç olarak, yabancı dillerin Arapça ile rekabeti devam ediyor ve Arapçanın prestijini zayıflatıyordu. İlgili husus, aynı zamanda Emevî Devleti'nin gücünü ve otoritesini sarsma tehlikesi taşıyordu. Dolayısıyla Halife Abdülmelik b. Mervân'ın divanların Arapçalaştırılmasına yönelik politikası, devletin idarî yapısını yeniden düzenlemeyi, kimliğini güçlendirmeyi ve yabancı etkilerden bağımsızlığını sağlamayı amaçlayan kapsamlı bir ıslahat hareketinin önemli bir parçası olmuştur.²⁶

Divanlardaki Arapçalaştırma hareketini tetikleyen hadiselerden biri, Arapçanın fethedilen coğrafyalardaki kâtipler arasında kullanımının yaygınlaşmasıdır. Bu kâtiplerin çoğunluğunu İslâm'ı kabul etmiş olan mevâlî tabakası oluşturmaktaydı. Emevîler devrinde yaşayan ve Arapçanın gramer yapısında önemli incelemeler yapan Ebü'l-Esved ed-Düelî (öl. 67/686) zikri geçen mevâlî zümresindendir.²⁷

Farklı dilleri ve dinleri benimseyen çeşitli halklar ile milletlerin İslâm'a girmesi, bu toplulukların dinî konularda derinlemesine bilgi edinme ve Kur'an-ı Kerim'i okuma ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Bu

²³ Kosei Morimoto, "The Dîwâns as Registers of the Arab Stipendiaries in Early Islamic Egypt", *The Articulation of Early Islamic State Structures*, ed. Fred M. Donner (New York: Routledge, 2016), 6/238; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 158-159.

²⁴ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahrân: Surûş, 2000), 2/387.

²⁵ Ahmed Muhtâr Ömer, *Târîhu'l-luğati'l-'Arabiyye fî Mısır* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1970), 31.

²⁶ Muhammed Ziyâeddin Reyys, *Abdülmelik b. Mervân ve'd-Devletü'l-Ümeviyye* (Kahire: Matâbi'u sicillî'l-Arab, 1969), 224.

²⁷ Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, 164.

durum, Arapça ile diğer diller arasında bir mücadeleyi tetiklemiş ve dilde bozulmaların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu sebeple Halife Abdûlmelik b. Mervân ve valisi Haccâc b. Yûsuf (öl. 95/714), Kur'an'ın doğru okunmasını sağlamak amacıyla benzer harfleri ayırt edebilmek için üzerlerine noktalar koyarak harflerin işaretlenmesine özen göstermiştir. Dolayısıyla, divanların Arapçalaştırılması zaruri bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Arapçanın korunmasına duyulan hassasiyet, Halife Abdûlmelik döneminde divanların Arapçalaştırılmasını teşvik eden önemli etkenlerden biri olmuştur.²⁸

Ekonomik etkenler, divanların Arapçalaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Zira Dîvânü'l-harâcların idaresinden sorumlu olan kimseler, görevleri sayesinde büyük miktarlarda gelir elde etmekteydi. Bu nedenle, divanların Arapçalaştırılması, başkente uzak şehirlerde vergi toplama yöntemlerinin yeniden düzenlenmesi yönünde atılan ilk adım olmuştur. Böylece divanların işleyişi daha sıkı bir şekilde denetlenebilmiş, hile ve sahtekârlıkların önüne geçilebilmiştir. Başka bir ifadeyle, divanların Arapçalaştırılması, devletin o dönemde büyük bir ihtiyaç duyduğu malî reform planının bir parçasıydı. Özellikle Emevî Devleti'nin en önemli ekonomik bölgesi olan Irak'ta, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, malî kayıtları ve Dîvânü'l-harâcları kontrol altına alarak ekonomik durumu iyileştirmeye çalışmıştır.²⁹

Divanların Arapça dışında muhtelif dillerde tutulması, devletin iktisadî sistemini parçalamakta ve malî idaresini aksatmaktaydı. Bu sebeple, divanların Arapçalaştırılması hareketi, idarî ve ekonomik sahalarda merkezî otoritenin güçlendirilmesini sağlamış ve yönetimin işleyişini daha sağlam temellere oturtmuştur. Malî teşkilatın gayri müslim ve bölgesel unsurların nüfuzundan kurtarılması, divanların ıslah edilmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Bu durum, İslâm ülkesinin tamamında devletin siyasî egemenliğini güçlendirmiştir.³⁰

Abdûlmelik b. Mervân zamanında devletin idarî, iktisadî ve diğer kademelerinde topyekûn Arapçaya geçiş uygulaması başlatılıncaya kadar divan sisteminde ve başka teşkilatlarda İslâm'ın yapısından ve Arap kültüründen uzak yabancı şahsiyetler ile onların dilleri kendi varlıklarını kabul ettirmişlerdir. İslâm ülkesinde tedavülde olan paralar da yabancı özellikler barındırmaktaydı. Abdûlmelik paralarda gerçekleştirdiği İslâmîleştirme politikasıyla Bizans ve Sâsânî paralarını kullanımdan kaldırarak bu devletler karşısında ekonomik alandaki bağımsızlığı tesis ettikten sonra ikinci adım olarak idarî sahadaki yani divanlardaki kontrolü de eline almak istemiştir. Para reformunu gerçekleştirdikten sonra divan teşkilatını da benzer şekilde bir reforma tabi tutması nedeniyle divanların Arapçalaştırılması, paraların Arapçalaştırılmasıyla yakından bağlantılı olup, bürokrasinin İslâmlaştırılması yolunda devletin temellerini sağlam ve güçlü bir şekilde tesis etmek için atılması gereken zorunlu adımlardan biriydi.³¹

86/705 yılına kadar uzanan Halife Abdûlmelik döneminde, en önemli devlet divanı olarak kabul edilen ve malî işlerin yönetimini üstlenen Dîvânü'l-harâc Arapça dışındaki dillerin kullanımı, kabul edilemez bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu uygulamanın, İslâm Devleti'nin kuruluş döneminde Müslümanların maliye ve vergi toplama konularındaki tecrübe eksiklikleri ile cihat ve fetih faaliyetleriyle meşguliyetleri gibi zaruri sebeplerle ortaya çıktığı belirtilmektedir. Ancak, Abdûlmelik döneminde bu zaruretlar artık ortadan kalkmış, Araplar ve mevâliden bu alanlarda yetkin kişiler yetişmeye başlamıştır. Buna ek olarak, devlet birliğini yeniden sağlamış, muhalif unsurlardan kurtulmuş ve güvenlik ile istikrar dönemine girmiştir. Bu bağlamda, Halife Abdûlmelik b. Mervân yerel dillerin hâkim olduğu Dîvânü'l-harâc kayıtlarında her şehrin kendi yöre sakinlerinden bu dilleri iyi bilen yabancı memurlar görevlendirilmesi sebebiyle bunun, Emevî Devleti ve Müslümanlar için uygun olmayacağını, görevlilerin Müslümanlardan atanması gerektiğini düşünerek divanlar ile devletin resmî dilinin Arapça olmasına karar vermiştir. Dîvânü'l-harâclarda Arapça kullanımının yaygınlaştırılmasını teşvik etmiştir. Söz

²⁸ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.

²⁹ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye: avâmîlül-izdihâr ve tedâ'iyatü'l-inhiyâr* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2008), 1/663-665.

³⁰ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 201.

³¹ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 174.

konusu divanların Arapçaya çevrilmesi talimatını vermiş ve bu görevi özel olarak yetkilendirdiği kişilere tevdi etmiştir.³²

Abdûlmelik b. Mervân'ın divanları Arapçalaştırmaya yönelmesinin sebepleri arasında yukarıda anlatılanlara ilave olarak şunlar da zikredilebilir: Halife Hz. Ömer döneminden itibaren cizye, haraç, arazilerden ve ticaret mallarından alınan uşûr gibi hükümlerin Irak ve Fars bölgelerindeki uygulamaları ile Şam ve Mısır bölgelerindeki uygulamaları arasında belirgin farklılıklar olduğu açıkça görülmektedir. Bu farklılıkların temel nedeni, fethedilen topraklardaki divan kayıtlarının farklı dillerde tutulmasıydı. Halife Hz. Ömer için bu divanları Arapçaya çevirmek ve tüm İslâm Devleti genelinde uygulanabilecek merkezî bir sistem oluşturmak oldukça zor bir meseleydi. Zira Hz. Ömer zamanında İslâm idare sisteminde divan teşkilatı daha yeni ortaya çıkmış ve tam olarak gelişme gösterememişti.³³

Devletin malî ve ekonomik yapısının temel direği olan Dîvânü'l-harâc, sadece merkezî hilâfet makamında değil, aynı zamanda diğer şehirlerde de ekonomik, siyasî, askerî ve toplumsal sahadaki işleyişle ilgilenmesi nedeniyle büyük bir öneme sahipti. Bu divan, devletin hem ekonomik gücünü kontrol eden hem de toplumsal düzeni koruyan kritik bir idarî yapı olarak işlev görmektedir. İlgili nedenlerden dolayı oldukça önemli olan Dîvânü'l-harâclarda, devletin sırlarına vâkıf oldukları için güvenilir şahısların görevlendirilmesi gerekmektedir.³⁴

Divanların Arapçalaştırılmasını etkileyen diğer sebeplerden birisi de Abdûlmelik b. Mervân döneminde Bizans İmparatorluğu ile olan düşmanlığın had safhaya ulaşmasıdır. Bu nedenle Emevî halifesi Bizans'ın baskısından kurtulmak ve siyasî sahadaki bağımsızlığını kuvvetlendirmek için bu faaliyeti gerçekleştirmiştir.³⁵

2.2. Şam Divanları

Hz. Ömer gayri-müslimlerin Müslüman olmadıkça devlet idarelerinde çalışmalarına izin vermezken Emevî Halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân, Hristiyanları idarede görevlendirmiştir. Muâviye, Şam Hristiyanlarından olan Sercûn b. Mansûr ile oğlu Mansûr b. Sercûn'u divanda görevlendirmiştir. Bu Hristiyan ailenin ataları Şam bölgesi fethedilmeden önce de devlet idaresinde çalışan kimselerdi. Hristiyan zimmîler, Muâviye'den sonra da Abdûlmelik dönemine kadar Şam'daki divanlarda görevlerine devam etmişlerdir.³⁶

Halife Abdûlmelik b. Mervân özellikle başkent Şam'da Hristiyanların devlet idaresinde çalışmasından hoşnut olmadığını bariz şekilde gösteriyordu. Rivayet edildiğine göre Abdûlmelik'in divanlardaki kayıt işlerine bakan Şem'al isimli, Hristiyan bir kâtibi vardı. Halife bir gün, onun tutumundan rahatsız oldu ve elinde bulunan sopayla onu iterek azarladı. Şem'al'in bacağına denk gelen sopa orada açıkça iz bırakmıştı. Bundan dolayı halife ile arası bozulan Şem'al, Abdûlmelik'in otoritesini kaybedip zor durumda kaldığı her anda mutluluğunu gizlemiyordu.³⁷ Dolayısıyla güven ortamının zedelendiği bir idarî teşkilatta iktisadî yapının yönetimini yabancılara vermek istemeyen halife zamanı gelince onları devlet kademelerinden uzaklaştırmaktan çekinmemiştir. Bunun da temeli Şam divanlarının Arapçaya tercümesiyle atılmıştır.

Suriye divan kayıtlarının Abdûlmelik b. Mervân'ın hilâfetinde Arapçaya tercüme edilene kadar Rumca yazıldığı yukarıda belirtilmişti. Ancak bu bölümde ele alacağımız Suriye divanlarının tercümesiyle ilgili kaynaklarda Mısır divanlarının aksine pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Şam divanlarının Arapçaya nakledilmesinin nedeni olarak kaynaklarda zikredilen rivayetlerden birine göre bir gün Abdûlmelik b. Mervân, kâtibi olan Hristiyan Sercûn b. Mansûr'a bir şey emretti.³⁸ O da bu işi yapmakta ağır davranarak

³² Abdüllatif, *el-A'lemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Ümevi*, 484.

³³ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 185.

³⁴ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 184-185.

³⁵ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 159.

³⁶ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 173.

³⁷ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 40.

³⁸ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988), 192; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 40; Mâverdî'ye göre Şam divanlarının Arapça'ya çevrilmesinin sebebi kayıtları tutan kâtiplerden

ihmal etti. Talebini tekrar etmesine rağmen yine karşılık alamayan Abdûlmelik, bu olay üzerine Dîvânü'r-resâil'de katiplik yapan Ebû Sâbit Süleymân b. Sa'd el-Haşenî'ye divanları Arapçaya nakletmesi emrini verdi. Abdûlmelik'in bu esnada Süleymân b. Sa'd'a söylediği "Sercûn'un bize karşı cüretkarlığını görüyorsun değil mi? Bizim ona ve işindeki vukûfiyetine olan ihtiyacımızı fark etmiş olmalı." ifadesi tüm açıklığıyla gayri-müslimlerin İslâm idarî teşkilatındaki tavırlarını ve temel dayanaklarını ortaya koymaktadır. Müslümanların Rumca bilmemesini kendileri için fırsata çevirip halifenin emrini bile yerine getirmemeleri yabancıların divanlardaki nüfuzunun ne kadar etkin olduğunu kanıtlamaktadır. İşte Halife Abdûlmelik gayri-müslimlerin bu otoritesini etkisiz kılmak için harekete geçmiştir. Bu amaca matuf olarak 81/700 yılında Sercûn b. Mansûr divan teşkilatındaki görevlerinden azledilerek yerine bütün Şam divanlarının sorumlusu olarak Süleymân b. Sa'd görevlendirildi. Süleyman, halifeden divanların nakledilmesi karşılığında Ürdün'ün bir yıllık haraç gelirin kendisine verilmesini talep etti. Abdûlmelik de bunu kabul etti ve onu Ürdün'e vali olarak atadı. O dönemde Ürdün'ün bir yıllık haracı 180 bin dinardı.³⁹

Abdülazîz ed-Dûrî, topyekûn Arapçalaştırma faaliyetinin Abdûlmelik b. Mervân döneminde başlatıldığını belirttiikten sonra Kur'an'ın toplanmasının ardından en büyük sosyal-kültürel olay olarak gördüğü divanların Arapçalaştırılması faaliyetini Şuûbiler'in, halifenin geç kalan bir kölesine veya konuştuğu lehçesine kızmaması gibi basit ve anlamsız bir şeye bağladıklarını belirtmektedir. Yazar, Şuûbiler'in Arapçalaştırmayı gereksiz gösterdiklerini ve değerini küçültmeye çalıştıkları üzerinde etraflıca durmaktadır. Ancak Dûrî, kaynakların çoğunluğunda yer alan Şam divanlarının Arapçalaştırılmasını tetikleyen sebeplere alternatif bir görüş de ileri sürmemektedir. Sadece ilgili sebebin başkaları tarafından iftira olarak ortaya atıldığını zikretmekle yetinmektedir.⁴⁰

Süleymân b. Sa'd bir yıla yakın bir sürede Şam divanlarının Rumcadan Arapçaya tercümesini tamamlayarak halifeye takdim etti. Abdûlmelik tercüme edilen divan defterlerini Sercûn b. Mansûr'a gösterdi. Sercûn bunu görünce üzüldü ve bazı Rum kâtiplere "Allah sizin bu meslekteki rızkınızı kesti, kendinize başka iş arayın." diyerek mevcut durum hakkında hayıflanarak meslektaşlarını bilgilendirdi. Süleymân b. Sa'd, Ürdün sakinlerinden olup Şam bölgesinde bütün divanların yönetimine tayin edilen ilk Müslüman olarak kabul edilmektedir. Halife b. Hayyât (öl. 240/854), Şam divanlarını Arapçaya tercüme eden ilk kişinin Süleymân b. Sa'd olduğunu açık bir şekilde bildirmektedir.⁴¹

Süleymân b. Sa'd, Abdûlmelik b. Mervân döneminin yanı sıra daha sonraki Halife Velîd b. Abdûlmelik (86-96/705-715) devrinde de Şam'daki divanlarda görevine devam etmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720) tarafından azledilerek yerine Taberiye halkından Sâlih b. Kesîr getirilmiştir. Divanların, Müslümanların çok azının bildiği yabancı bir dilden Arapçaya nakledilmesi gibi oldukça mühim bir görev icra ederek nüfuzunu güçlendiren Süleymân, Ömer b. Abdülazîz'den sonra yeniden divanda görevlendirildiyse de bazı devlet adamları tarafından görevden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Meselâ Halife Yezîd b. Abdûlmelik (101-105/720-724), Süleymân b. Sa'd'ın yerine Üsâme b. Zeyd'i getirerek görevden el çekirmiştir.⁴²

bazılarının mürekkepleri için su istemeleri ancak su gelmeyince de bevlederek mürekkebe ilave yapmalarıdır. Bunu öğrenen halife de uygunsuz davranışları nedeniyle muhtemelen kâtiplerin görevlerine son vermek hedefiyle divanları Arapça'ya tercüme ettirmiştir. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 301.

³⁹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 192-193; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 40; Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, 193; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 301; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 185-186; İbnü'n-Nedîm, Şam divanlarının sonraki dönemlerde halife olan Hişâm b. Abdûlmelik devrinde Rumca'dan Arapça'ya tercüme edildiğini nakletmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazân (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997), 301.

⁴⁰ Abdülazîz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2016), 44.

⁴¹ Ebû Amr eş-Şeybânî Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1977), 299; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 193; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 301; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/303; Muhammed Kürd Ali, *el-İdâre el-İslâmiyye fi 'izzî'l-Arab* (Kahire: Matbaatü Mısır, 1934), 89; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 186.

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1967), 6/181; Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, 193; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/303; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 186; Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervân*, 369.

2.3. Irak Divanları

Sevâd bölgesindeki Dîvânü'l-harâc kayıtları ve Irak'ın diğer yerleşim merkezlerindeki divanlar Farsça olarak tutulmaktaydı. İran veya Irak divanlarında daha önceki dönemlerden beri Zâdânferruh b. Bîrî adında bir kâtip, yönetici olarak bulunmaktaydı. Zâdânferruh'un yanında yardımcı olarak babası Sicistan esirlerinden olan Basralı Sâlih b. Abdurrahman çalışmaktaydı. Benî Temîm'in mevlâsı olan Sâlih, Zâdânferruh'tan öğrendiği Farsça ve Arapçayı kullanarak divan kayıtlarını iki dilde tutmaktaydı. Abdülmelik döneminde Irak valiliğine Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tayin edilince Zâdânferruh ile Sâlih görevlerine devam ettiler.⁴³

Haccâc, Irak'a vali olarak atandığında Irak sakinleri büyük bir baskı yönetimiyle karşı karşıya kalmışlardı. Bundan dolayı yörenin önde gelen kimseleri, saygın bir şahsiyet olan Cemîl b. Büshehrî'ye gidip Haccâc'ın zalimliklerini ona şikâyet ettiler. Cemîl de huzurundakilere Haccâc'ın nerede dünyaya geldiğini sorduğunda "Hicaz'da" cevabını aldı. Bunun üzerine "zayıf ama kendini beğenmiş biridir" şeklinde karşılık verdi. Ardından Cemîl, Haccâc'ın nerede yetiştiğini sorduğunda Iraklılar, Şam'da büyüdüğünü söylediler. Bunun üzerine Cemîl, bunun daha da şerli olduğunu söyleyip "şayet sizden birisi, bilhassa Bâbil ahalisinden birisi, Haccâc'ın kâtibi olarak tayin edilmezse haliniz daha iyi koşullarda olabilir." dedi. Ancak Iraklılar bu zatın söylediklerinin aksine Haccâc'ın kâtibi olarak, kaynaklarda kötülük ve fesat sahibi biri olarak tasvir edilen Zâdânferruh ile karşı karşıya kaldılar. Cemîl'in söylediği şu darb-ı mesel divanlarda yani idarî teşkilattaki görevlilerin daha göreve gelmeden önce tutumlarının nasıl olacağını ortaya koymaktadır: Sapı olmayan bir balta ağaçlar arasına atıldığında, bazı ağaçlar birbirlerine, "atılan şey buraya iyi niyetle gelmedi" dediler. İşlerinden bir ağaç, "şayet baltanın sapı sizden biri olmazsa, ondan endişelenmeyin" dedi.⁴⁴

Haccâc, Sâlih b. Abdurrahman'ı zekasından ve iş çözümündeki maharetinden dolayı kendisine yakınlaştırp Zâdânferruh'un divandaki otoritesini azaltmaya karar verdi. Sâlih, Zâdânferruh aracılığıyla Haccâc ile tanışmış ve onun gözünde bir yer edinmişti. Bundan dolayı da Zâdânferruh'a: "Ben, Haccâc nezdinde önemli bir yer edindim. Ancak beni sana tercih etmesinden ötürü seni makamından azletme ihtimalinden emin değilim. Oysa sen benim örnek aldığım liderimsin." diyerek Haccâc nezdinde itibar kaybedebileceğini ifade etti. Bütün bu olanlar üzerine Zâdânferruh öfkeli bir şekilde "Haccâc'ın bana ihtiyacı vardır, zira divanların hesaplarını benden başka yapacak kimseyi bulamaz." karşılığını vermiştir. Sâlih ise Haccâc'ın divanların Arapçalaştırılması ile ilgili bir emri olması halinde kendisinin divan kayıtlarının hepsini Arapçaya çevirebileceğini söyleyerek Zâdânferruh'un tercüme işini yapabilecek tek şahsiyet olduğu iddiasını geçersiz kılmıştır. Zâdânferruh tartışmayı daha da ileri götürerek Sâlih'ten örnek olarak Farsçadan Arapçaya bir tercüme yapmasını talep etti. Sâlih talebini gayet iyi bir şekilde yerine getirdi ancak Zâdânferruh bu sırada, Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as isyanında öldürüldü. Bu olay sonrasında Haccâc, Sâlih'i divanların başına getirdi. Sâlih divanların tercüme edilmesi konusunda daha önce Zâdânferruh ile aralarında geçen diyalogu Haccâc'a anlattı. O da Sâlih'i divanları Arapçalaştırma faaliyetiyle görevlendirdi.⁴⁵

Kaynaklarda geçen bir diğer habere göre ise Sâlih, örnek olarak yaptığı tercümeyi gösterdiğinde muhtemelen hatasız bir çeviri olduğundan dolayı Zâdânferruh, Sâlih'ten hastalık numarası yapmasını ve bu nedenle Haccâc'a divanları Arapçaya aktaramayacağını belirtmesini istemiştir. Haccâc'ın kendi özel doktorunu Sâlih'e gönderdiğini görünce de bundan son derece rahatsız olmuştur. Ayrıca Sâlih'i uyararak bu söylediklerinin gizli kalmasını tembih etmiştir.⁴⁶ Öldürülen kâtip Zâdânferruh'un oğlu Merdânşâh ise divanların Arapçalaştırma faaliyetini duyunca maddi kazançlarını kaybedeceğinden dolayı bunu engellemeye çalıştı. Önce Sâlih'e divanlarla ilgili bazı teknik sorular yönelterek bu işi yapamayacağını

⁴³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 294; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 38; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 300; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/387; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 186.

⁴⁴ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 39.

⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 294; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 38; Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, 192; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 301; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 186-187; A. A. Dûrî, "Dîwân", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 1991), 2/324.

⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 294; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 300; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 186-187.

kanıtlamaya çalıştı. Ancak Sâlih verdiği cevaplarla divanlardaki yetkinliğini Merdânşâh'a göstermiştir. Sonraki aşamada ise Merdânşâh, Salih'e Arapçaya tercüme işini yapmaması karşılığında yüz bin dirhem rüşvet teklif etti. Salih ise bunu reddederek tercüme faaliyetine devam etti.⁴⁷ Salih'in reddetmesi üzerine Merdânşâh ona "Allah senin dünyadaki soyunu kurutsun, senin Farslıların divanlardaki kökünü kuruttuğu gibi" şeklinde karşılık vermiştir.⁴⁸

Divanların Arapçalaştırılması faaliyetinin ilk defa Irak bölgesinde başladığı kabul edilmektedir. Ancak kesin çizgileri olan böyle bir ayrıma gitmek yerine Irak'taki divanların Şam'dan önce Arapçaya nakledildiğini söylemek daha gerçekçi olur. Zira kaynaklardaki rivayetler birbirleriyle çelişkili olmakla birlikte uzlaştıkları tek nokta ifade ettiğimiz şekildedir. Irak divanları 78/697 yılında ilk defa Haccâc'ın emriyle Sâlih b. Abdurrahman tarafından Farsçadan Arapçaya nakledilmeye başlanmıştır. Özellikle Irak bölgesinde bu tercüme faaliyetinden sonra yetişen kâtiplerin çoğu Sâlih b. Abdurrahman'ın öğrencileri arasında yer almıştır. Yezîd b. Mühelleb'in kâtibi Muğire b. Ebû Kurre, Yusuf b. Ömer'in kâtibi Kahzem b. Ebû Süleym, Ömer b. Hübeyre'nin kâtibi Saîd b. Atıyye, Şeybe b. Eymen ve Hâlid el-Kasrî'nin kâtibi Mervân b. İyâs gibi şahsiyetler Sâlih tarafından yetiştirilip devlet idaresinde önemli görevlere getirilen kimselerdendir. Bu isimler, divanların Arapçalaştırılmasında ve devletin idarî düzeninin yeniden yapılandırılmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır.⁴⁹

Zehebî (öl. 748/1348), divanlardaki işlerine son verilen Fars asıllı kâtiplerin zaman zaman Sâlih b. Abdurrahman'a gelip tercüme işinden vazgeçmesi için üç yüz bin dirheme kadar farklı rakamlarda rüşvet teklif ettiklerini ancak Sâlih'in hepsini reddettiğini haber vermektedir. Sâlih'in Süleyman b. Abdûlmelik ve Yezîd b. Abdûlmelik dönemlerinde de Dîvânü'l-harâctaki görevlerini sürdürdüğünü bilmekteyiz. Ancak Sâlih b. Abdurrahman, Emevîler'in Irak valisi Ömer b. Hübeyre tarafından çeşitli cezalara çarptırılıp öldürülmüştür.⁵⁰

Arap ve Mevâlî kökenli önemli bir kâtip sınıfının ortaya çıkışı, divanların yönetiminde Fars ve Rum kökenli kâtiplerin yerini Müslümanların almalarını sağlamıştır. Bu dönüşümde, Sâlih b. Abdurrahman'ın büyük bir rolü bulunmaktadır. Nitekim ünlü kâtip Abdülhamîd b. Yahyâ, Halife II. Mervân'a hitaben Sâlih hakkında şöyle demiştir: "Allah Sâlih'e rahmet etsin. Onun kâtipler üzerindeki emeği ne büyüktür!"⁵¹

Makrîzî (öl. 845/1442), yukarıda tarihçilerin çoğunluğu tarafından benimsenen görüşlerin dışına çıkarak divan kayıtlarını Farsçadan Arapçaya tercüme eden ilk kişinin 222/836-37 senesinde vefat ettiğini belirttiği Velîd b. Hişâm b. Mahzûm adında bir şahıs olduğunu söylemektedir. Müellifin ilgili rivayetine divanların Arapçalaştırılması faaliyetinin Halife Abdûlmelik zamanında olup bitmediği bilakis sonraki devirlerde de devam ettiği görüşü çerçevesinde yaklaştığımızda bunu kanıtlayıcı bir nakil olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak Makrîzî'nin divanları Farsçadan çeviren ilk kişi olarak Velîd b. Hişâm'ın adını vermesi, yukarıda anlatıldığı üzere kendinden önceki tarihçilerin ittifak ettikleri görüşleri hasebiyle hatalı bir yaklaşım olduğunu düşünebiliriz.⁵²

Fatih Erkoçoğlu da Irak divanlarının 78/697'de Arapçaya aktarıldığı tarih ile ilgili bazı tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre Zâdânferuh, Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as'ın Basra'yı ele geçirdiği tarih olan 81/701 yılında öldürülmüştür. Bu isyanın bir süre daha sürdüğü dikkate alınırsa, böyle istikrarsızlığın olduğu bir ortamda divanlarda Arapçalaştırmanın yapılamayacağını söylemektedir. Bu nedenle yazar, Irak divanlarının Şam'dan sonra tercüme edilmiş olması gerektiğini savunmaktadır. Diğer

⁴⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 300; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 301.

⁴⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 294; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 300.

⁴⁹ Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, 192; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/388; Nâtûr, *Tecdîdü'd-devleti'l-Ümeviyye fî ahdi'l-halife Abdûlmelik b. Mervân*, 352; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 187; Dûrî, "Divan", 9/378.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşki Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 7/110.

⁵¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 294.

⁵² Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hutât ve'l-âsâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/184.

tarafından Basra ve Kûfe'deki divan defterlerinin yanmış olabileceği ihtimalinden hareketle tercüme faaliyetinin isyan tamamen etkisiz hale getirildikten sonra gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir.⁵³

Şam ve Irak divanlarının hızlı bir şekilde Mısır divanlarından önce Arapçaya tercüme edilmesinin nedeni olarak, bu bölgelerin kadim zamanlardan beri Arapların yurdu olması gösterilmektedir. Ayrıca Emevî Devleti'nin başkentinin Şam olması tercüme faaliyetinin bu topraklarda başlamasında önemli bir etken olduğu söylenebilir. Diğer taraftan devletin uğraşmak zorunda kaldığı karışıklıkların büyük çoğunluğu Kûfe başta olmak üzere Irak'ta ortaya çıkmıştır. Devlet başkanlarının bundan dolayı Irak'ta istikrarı sağlamak hedefiyle divanlar konusundaki ilk girişimlerini burada başlattıkları kanaatindeyiz. Mısır'da ise Müslüman ve Arap nüfusunun azınlıkta olması buradaki divanların Arapçaya aktarılmasının gecikmesine neden olduğu belirtilmektedir.⁵⁴

2.4. Mısır Divanları

Mısır'daki divanlarda 87/706 yılına kadar resmî dil olarak Kıptîce ve Yunanca kullanılmaya devam etmiştir. Bu tarihte ise Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân, Mısır'a vali olarak gönderilince resmî dilin Arapça olmasını, Kıptîce ve Yunancanın terk edilmesini emretmiştir. İdaredede bu önemli değişiklik sırasında Mısır'daki divan sistemini Esenasius (Eşnâs) adında Kıptî biri yönetmekteydi. Onun yerine vali Abdullah b. Abdülmelik tarafından İbn Yerbû' el-Fezârî el-Hımsî görevlendirilmiştir. Bu şahıs Hıms halkından ve Benî Ziyâl'e mensup olup Mısır'a taşınmış ve buradaki divanlarda çeşitli görevler üstlenmiştir.⁵⁵ Ancak modern dönemde gerçekleştirilen bazı araştırmalar divanların resmî olarak Arapçalaştırılması faaliyetinden evvel Arapçanın da mezkûr dillerin yanı sıra kayıt tutmada kullanıldığını yeni bir tartışma konusu olarak ortaya atmaktadır. Bu araştırmalardan birine göre hicrî 22/643 yılına tarihlendirilen berîd teşkilatıyla ilgili hem Yunanca hem de Arapça olarak kaleme alınmış bir belge, Mısır'da Arapçalaştırma faaliyetinin, şehirdeki divanların resmî olarak Arapçaya çevrilmesinden takriben 65 yıl önce gerçekleştirildiğini iddia etmektedir.⁵⁶

İbn Yerbû' el-Fezârî'nin Şam topraklarından göç edip uzun bir seyahat sonucunda Mısır'a gelmesi ve buradaki divanları Arapçaya çevirmesi bazı soruları akla getirmektedir. Bunlardan birisi Mısır'ın sakinlerinden tercüme faaliyetini yapacak kimsenin olup olmadığı sorusudur. Bu soruya tarihçiler Mısırlı yerli halkın divanların Arapçaya çevrilmesine şiddetle karşı çıktıkları, bu yüzden de Şam'dan mütercim getirildiği şeklinde cevap vermektedirler.⁵⁷

Mısır coğrafyasında Hz. Ömer zamanında fethedildiğinden Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar geçen süreçte yerel halkın konuştuğu ve idarî sistemde benimsenmiş diller olması hasebiyle Yunanca ve Kıptîce yazışma dili olarak kalmaya devam etmiştir. Mısır'da Arapçanın kullanılmaya başlanması yaklaşık 22/643 yılının başlarına denk gelmektedir. Ancak bu durum kısa bir süre devam etmiş olup yerini Yunanca ve Kıptîce çeviriler almıştır. Mısır'da tam olarak Arapça yazılmış ilk vesikanın tarihi ise 90/708-09 senesine tarihlendirilmektedir. Bahsedilen sebeplerden dolayı Mısır'daki divanların Irak ve Şam divanlarından sonra Arapçaya çevrilmeye başlandığını söyleyebiliriz.⁵⁸

Mısır'ın fethinden sonra bölgede divan kayıtlarını tutmaya başlayan ilk kişi Amr b. el-Âs'tır (öl. 43/664). Emevîler döneminde ise Abdülaziz b. Mervân (öl. 86/705), Kurre b. Şerîk (öl. 96/714) ve Bişr b. Safvân gibi şahıslar Mısır'daki divanları tedvin etmişlerdir. Makrîzî, Bişr'in tedvininden sonra Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) dönemine kadar Mısır'daki divanların aynı şekilde kaldığına dair bilgiler vermektedir. Abdülmelik b. Mervân İslâm ülkesinin genelinde divanların Arapçalaştırılması emrini verdiğinde Mısır'da da tercüme hareketi başlatılmıştır. Ancak ondan sonra halife olan Velîd b. Abdülmelik döneminde de Mısır'daki divanların tercümesine devam edildiğini görmekteyiz. Bu noktada Makrîzî, Mısır divanlarını Kıptîceden Arapçaya tercüme eden kişinin Velîd b. Abdülmelik döneminde Mısır'da

⁵³ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, 371-372.

⁵⁴ Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, 163-164.

⁵⁵ Muhammed b. Yûsuf Kindî, *Kitâbü Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'il - 'Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 46; Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hutât ve'l-âsâr*, 1/184.

⁵⁶ Ömer, *Târîhu'l-lugati'l-'Arabiyye fî Mısır*, 30-31; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 174.

⁵⁷ Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, 165.

⁵⁸ Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, 164; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 190-191.

valilik yapan Abdullah b. Abdûlmelik olduğunu zikretmektedir. Tarih olarak da 87/706 senesinde bunun gerçekleştirildiğini kaydetmektedir.⁵⁹ Kalkaşendî (öl. 821/1418) ise Mısır divanlarını tercüme eden ilk kişinin vali Abdûlazîz b. Mervân olduğunu aktarmaktadır.⁶⁰ Ancak burada belirtilmesi gereken hususlardan birisi bazı tarihçiler Mısır'daki divanların Arapçaya nakledilmesini Halife Velîd'in başlattığını kabul etmektedirler. Kanaatimize göre ise tercüme faaliyetinin Abdûlmelik tarafından başlatılıp sonraki halifeler döneminde devam ettirildiği şeklindedir. Çünkü genel kabule göre İslâm Devleti'nin genelinde Arapçalaştırma faaliyetini topyekûn başlatan kişi Abdûlmelik b. Mervân'dır. Bu sebeple uygulamanın esaslarını koyması ve çerçevesini çizmesi açısından Mısır'da da Arapçalaştırmanın Abdûlmelik tarafından başlatıldığını kabul etmek genel kabule uygunluk açısından daha isabetli görünmektedir. Sonraki halifeler ise onun belirlediği esaslara göre divanları Arapçalaştırmayı devam ettirmişlerdir.

Mısır'da divanları Arapçaya nakletme uygulaması başladıktan sonra dahi Arapça, bölgedeki otoritesini tesis edememiştir. Bazı belgelerden anlaşıldığına göre Yunanca Arapça ile beraber divanlarda kullanılmaya devam etmiştir. Üçüncü bir dil olarak Kıptîcenin nadir de olsa kullanımını sürdürdüğü müşahade edilmektedir.⁶¹

Mısır'daki divanları Arapçaya çevirme faaliyeti beraberinde zimmîlerin divanlardaki görevlerinden azledilmelerini getirmiştir. Ancak belli bir süre sonra görevden el çektirilen bu kimselerin tekrar işlerine geri döndüklerini görmekteyiz. Bazı Arap tarihçiler onların geri dönüşlerini gayri-müslimlerin Araplaştıklarını söyleyerek açıklamaktadırlar. Ancak zimmîlerin bu kadar kısa bir sürede asimile olamayacakları aşikardır. Bundan dolayı da yabancıların Araplaştıkları görüşü kanaatimizce uygun düşmemektedir. Bunun aksine zimmîlerin İslâm'ı kabul edip ve Arapçayı güzel bir şekilde öğrenerek eski görevlerine geri döndükleri daha kabul edilebilirdir.⁶²

Mısır'da 65-86/685-705 seneleri arasında vali olarak görev yaptığı esnada Mısır divanlarında ikinci tedvin faaliyetini gerçekleştiren Abdûlazîz b. Mervân döneminden kaldığı ifade edilen Yunanca bir papirüs şehirdeki divanların Arapçalaştırılması hareketiyle ilgili bazı ipuçları vermektedir. Tamamı Yunanca olarak kaleme alınmış olan bu divan kaydında Mısır'daki Müslüman idareciler, askerler ve buraya göç eden Müslüman halka verilen koyun, yağ, kümes hayvanları, odun gibi çeşitli kollardaki metalar ve bunların parasal karşılıklarına dair ifadeler bulunmaktadır.⁶³ Genel kabul gören anlayışa göre Abdûlmelik b. Mervân döneminde Arapçalaştırma uygulaması sadece Dîvânü'l-harâclarda söz konusudur. Dîvânü'l-cündlerin ise İslâm Devleti'nde ilk ortaya çıktığı andan itibaren Arapça olarak kaydedildiği kabul edilmektedir. Tam bu noktada Kosei Morimoto, Mısır özelinde Dîvânü'l-cündlerin en baştan beri Arapça olarak yazılmadığını, Arapça, Yunanca ve Kıptîcenin bazen ayrı ayrı bazen de üçünün bir arada kullanıldığını söylemektedir. Diğer memleketlerde olmasa bile en azından Mısır'da Arapçalaştırma faaliyetinin yalnızca Dîvânü'l-harâclarda gerçekleşmediğini, Dîvânü'l-cünd başta olmak üzere diğer divanların da Arapçaya tercüme edildiğini iddia etmektedir. Yazar buna delil olarak günümüze ulaşan papirüslerdeki Dîvânü'l-harâc kayıtlarında bile hicrî birinci yüzyılın sonuna kadar (Milâdî 8. yy.) Yunanca ve Kıptîcenin kullanılmasını ve Yunanca kayıtların daha ayrıntılı olmasını göstermektedir. Morimoto, ilgili görüşünü daha da ileri götürerek yabancı dildeki divan kayıtlarında ordu ve askerlerle, onların maaşlarıyla ilgili bilgilerin bulunmasından hareketle Dîvânü'l-cünd yazışmalarının başından itibaren Arapça olarak tutulduğu görüşünden artık vazgeçilmesi gerektiğini öne sürmektedir.⁶⁴

⁵⁹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 1/176, 184; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 191-192; Morimoto, "The Dîwâns as Registers of the Arab", 6/227.

⁶⁰ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi smâ'ati'l-inşâ'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 1/482.

⁶¹ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 192.

⁶² İddialar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 195.

⁶³ Morimoto, "The Dîwâns as Registers of the Arab", 6/235.

⁶⁴ Morimoto, "The Dîwâns as Registers of the Arab", 6/238.

2.5. Horasan Divanları

Horasan'daki divanların Arapçaya çevrilmesi hakkında kaynaklardaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bölgedeki Dîvânü'l-harâcların yapısı, kâtipleri ve süreç içerisinde geçirdiği değişimlerin tespit edilmesi zorlaşmaktadır. Elimizdeki kısıtlı müktesebata göre Farsça dili Horasan bölgesinde 124/741-42 yılına kadar divanlarda yazı dili olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu zamana kadar Horasan'daki divanlarda genellikle Mecûsîler görev yapmışlardır. Emevîler'in Irak valiliğini yürüten Yûsuf b. Ömer 124 yılında Nasr b. Seyyâr'a bir mektup yazarak idarî işlerde ve divanlarda gayri müslimlere yer vermemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine girilen tercüme faaliyetlerinde Horasan divanlarını Farsçadan Arapçaya çeviren ilk kişinin Nasr'ın yakın adamlarından olup onun görevlendirmesiyle Benî Nehşel'e mensup İshâk b. Talîk olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁵

Horasan ve civar bölgelerdeki divanlarda Farsça uzun yıllar kullanılmaya devam etmiştir. Bundan dolayı da buralardaki Arapçalaştırma faaliyeti gecikmiştir. Bunun sebepleri arasında hem bölge sakinlerinin çoğunun konuştuğu dilin Farsça olması hem de halkın mensup olduğu Mecûsîliğin dilinin de Farsça olması zikredilebilir. Böylesine köklü geçmişe sahip bir bölgedeki dilin bir anda kaldırılması mümkün görünmemektedir. Ancak zaman içerisinde Horasan'daki divanlarda Farsça, hâkimiyetini Arapçaya bırakmıştır.⁶⁶

Divanların Arapçalaştırılması faaliyeti yaklaşık yarım asır boyunca devam etmiştir. En son Arapçaya tercüme edilen divan kayıtları, Horasan bölgesindeki Dîvânü'l-harâclardır. Yukarıdaki bilgilere ek olarak Horasan'daki tercüme hareketinin Hişâm b. Abdülmelik zamanında 124/741-42 senesinde Nasr b. Seyyâr tarafından gerçekleştirildiği de aktarılmaktadır. Böylelikle Arapça devletin malî ve idarî sisteminin tamamında kullanılan tek dil olma özelliğini kazanmıştır.⁶⁷

2.6. Arapçalaştırmanın İdeolojik, Pratik Sonuçları ve İslâm Tarihine Etkileri

Divanların tercüme edilmesiyle Arapça, devletin resmî dili olarak kabul edilmiş ve bu durum, divanlarda görevli olan gayri-müslimlerin nüfuzunun azalmasına katkı sağlamıştır. Nitekim Arapçalaştırma ile vilâyetlerdeki divanlarda Müslümanlar görevlendirilmiştir. Bunun neticesinde Müslümanlardan teşekkül eden bir kâtip sınıfı zuhur etmiştir. Divanların Arapçalaştırılması hareketinin oldukça önemli ve büyük bir özenle tasarlanmış bir hareket olduğunu, tercüme sürecinin takriben yarım asır sürmesi ve Emevî Devleti'nin sonuna kadar devam etmesi göstermektedir. Bu zaman zarfında mütercimler, pek çok iktisadî ıstılahı Farsça, Yunanca ve Kıptîce dillerinden aktarmak zorunda kalmışlardır. Arapçalaştırma hareketi, yalnızca siyasî ve idarî alanlarda büyük etkiler doğurmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal ve medenî açılardan da derin tesirler bırakmıştır. Bu uygulama Müslümanlara, daha önceleri kapalı olan bir çalışma alanını, yani ekonomi sahasını onlara açmıştır. Divanların Arapçalaştırılmasının ardından Müslümanlar bu alanlarda çalışmaya başlamış ve diğer sahalarda olduğu gibi burada da üstün başarılar sergilemişlerdir.⁶⁸

Kur'an-ı Kerim'in ve sünnetin dili olan Arapçanın üstünlüğünü sağlamak, konumunu güçlendirmek ve onu devletin resmî dili olarak Farsça, Yunanca ve Kıptîce gibi yabancı dillere karşı galip kılmak, Arapçalaştırma hareketinin temel hedeflerinden biri olmuştur. Böylece Arapça, İslâm dininin dili olmanın yanı sıra siyaset, din ve ilmin dili haline gelmiştir. Ayrıca, devletin her köşesinde günlük iletişim aracı olarak benimsenmiştir. Bu durum, Arapçanın yayılmasını sağlamış, diğer diller üzerinde baskın bir etki oluşturarak onlarla etkileşime geçmiş ve pek çok dili etkilemiştir. Dolayısıyla Arapçalaştırma, kültürel ve siyasî alanda gerçekleştirilen en büyük olaylardan biri olarak kabul edilmektedir.⁶⁹

Tercüme hareketinin ortaya çıkışı, yabancı dillerden Arapçaya yapılan ilk sistemli çeviri faaliyetleriyle başlamıştır. Bu süreçte, divanların Arapçalaştırılması, organize bir tercüme hamlesi olarak öne çıkmış ve

⁶⁵ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 188.

⁶⁶ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 188.

⁶⁷ Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1995), 2/466; Dürî, "Dîwân", 2/324.

⁶⁸ Abdüllatif, *el-A'lemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Ümevi*, 485.

⁶⁹ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 1/664.

Farsça, Rumca, Yunanca dillerinden birçok yabancı terimin Arapçaya aktarılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Farsça, Rumca ve Kıptice gibi dillerin kullanımı zamanla ortadan kalkmıştır. Netice itibarıyla divanların Arapçalaştırılması faaliyetinin sonraki dönemlerde gerçekleştirilen kapsamlı tercüme hareketinin ilk nüvelerinden birini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Zira divanların Arapçalaştırılması hareketi bazı tarihçiler tarafından sistemli bir şekilde gerçekleştirilen ilk tercüme faaliyeti olarak kabul edilmektedir.⁷⁰

Divanların Arapçalaştırılması hareketi, İslâm'ın farklı topluluklar arasında yayılmasına önemli etkilerde bulunmuştur. Aynı şekilde Arapça da fethedilen muhtelif bölgelerde hem yazı hem de konuşma dili olarak yayılım göstermiştir. Çünkü halkın büyük bir kesimi devlet kademelerindeki görevlerine devam edebilmek veya yeni görevlere atanabilmek için Arapça öğrenmeye yönelmiştir.⁷¹

Abdûlmelik'in Arapçalaştırma politikası sonucunda İslâm Devleti, malî ve idarî alanlarda tam bir denetim sağlamayı başarmış, divanların işleyişini ve Dîvânü'l-harâc kayıtlarını titizlikle kontrol altına almıştır. Böylece, hile ve usulsüzlüklerin önüne geçilmiş, devletin malî yapısı güçlendirilmiş ve idarî sistemde disiplin sağlanmıştır. Bu reformlar, merkezî otoritenin etkinliğini artırarak Emevî Devleti'nin istikrarını ve saltanatını pekiştiren önemli adımlar arasında yer almıştır.⁷²

Divanların Arapçaya nakledilmesi sonrasında zimmîlerin tamamı divanlardaki görevlerinden alınmamış, Arapça bilen ve Arapça bilmeyip zaman içinde bu dili öğrenen zimmîler divanlardaki görevlerine devam edebilmişlerdir. Eskiden beri devlet kademelerinde çalışan mevâlî ise olduğu şekilde görevlerini sürdürmüşlerdir. İslâm idaresinde göreve gelmek isteyen mevâlî topluluklar da Arapçayı öğrenmeye yönelmişlerdir. Zira Arapça, yüksek makamlara ve önemli görevlere ulaşmanın anahtarı olarak görülmüştür. Ancak bu durum, dilde bozulmalara yol açmış ve Arapçanın doğru kullanımı konusunda ciddi bir ihtiyaç doğurmuştur. Bu sorunu gidermek amacıyla Haccâc b. Yûsuf, dildeki hataları düzeltmek ve Arapçanın düzgün kullanımını sağlamak için çeşitli tedbirler almıştır. Bu gelişmelerin neticesinde mevâlî, Arapçayı doğru öğrenmek, dilbilgisi kurallarını öğrenip incelemek için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Böylece geniş kapsamlı bir dilbilim hareketi ortaya çıkmıştır. Bu durum, özellikle Emevîler ve ardından Abbâsîler döneminde mevâlî kökenli büyük âlimlerin yetişmesini ve onların dil, edebiyat ile bilim alanlarında önemli katkılarda bulunmalarını sağlamıştır.⁷³

Divanların Arapçaya çevrilmesiyle siyasî, ekonomik ve idarî sahalarda İslâm tarihinin olumlu anlamda büyük mesafeler katetmesi sağlanmıştır. Ancak bazı çağdaş Arap tarihçiler konuyu Arapçanın gelişiminin yavaşlaması veya durması noktasından incelemektedir. Onlara göre Arapçalaştırma yapılmasaydı İslâm medeniyetinin önemli bir esası olarak gördükleri Arapça zayıflamaya yüz tutacaktı.⁷⁴ İdarî sahadaki malî kayıtların düzenli ve anlaşılabilir olması amacına binaen girilen Arapçaya çevirme uygulamasını dilin kurtarılması olarak düşünmek kanaatimizce sağlıklı bir açıklama değildir. Zira Arapçanın gelişmesi ve ilerlemesi Kur'an'ın sayesinde devamlı surette sürecektir. Bunu divanların Arapçaya çevrilmesine bağlamak yüzeysel bir görüş olur.

Divanların Arapçalaştırılması hususu henüz filizlenme dönemini yaşayan Şuubiyye tartışmalarında da kendisini göstermiştir. Farslar, sürekli olarak idarî işleyişte ve divanlarda hâkim olan dilleriyle Araplar karşısında iftihar edip üstünlük tasarlardı. Farslardan biri bir Arap'a şöyle demiştir: "Hiçbir işte ve hiçbir isimlendirmede size ihtiyaç duymadık. Hâkimiyet sizin elinize geçtiğinde bile işlerinizde de dilinizde de bize bağımlılıktan kurtulamadınız. Hatta yemekleriniz, içecekleriniz, divanlarınız ve mahiyetleri bile bizim verdiğimiz esfidâc, sekbâc, dağbâc gibi adlarla devam etti." Abdûlmelik b. Mervân ve ondan sonraki halifelerin Arapçalaştırma hareketini gerçekleştirme konusundaki çabaları neticesinde bu anlayış değişmiştir. Araplar ister Rumca ister Farsça olsun, duydukları ve şiir ya da nesirlerinde

⁷⁰ Enver er-Rifâi, *el-İslâm fî haqâiretihi ve nüzûmih* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1997), 138; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 202.

⁷¹ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 1/665.

⁷² Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 1/665.

⁷³ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 1/665.

⁷⁴ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 7.

kullanmaya ihtiyaç duydukları ifadeleri veya lafızları Arapçalaştırarak kendi dillerine katmışlardır. Bu kelimeler, Arapların onları konuşması ve dil kurallarına uygun hale getirmesiyle artık Arapça sayılmıştır.⁷⁵

Divanları Arapçalaştırma faaliyeti Abdülmelik b. Mervân tarafından gerçekleştirilen para reformu kadar değerli ve önemlidir. Çünkü Arapçanın idarî ve iktisadî alanlarda ikinci dil olmaktan ziyade tek etkin dil olmasının önü açılmıştır.⁷⁶ Abdülazîz ed-Dûrî divanlardaki Arapçalaştırmanın Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik ile Hişâm b. Abdülmelik dönemlerini kapsadığını belirtir ve hareketin sosyo-kültürel, ekonomik ve siyaset sahalarında istikrarı büyük ölçüde sağladığını kaydeder.⁷⁷

Arapçalaştırma hareketinin önemini en iyi şekilde gösteren delil, İslâm tarihinde büyük değişikliklere sebep olan hadiselerdir. Bu değişiklik, devlet içerisinde Farslar ve Rumların nüfuzlarının zayıfladığını hissetmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim Halife Abdülmelik b. Mervân, kâtibi olan Sercûn b. Mansûr'a divanları Arapçalaştırmaya dair niyetini açıkladığında, bu durum onu derinden etkilemiş ve hüznlenerek yanından ayrılmıştır. Sercûn, Rum kâtiplerinden bir topluluğa rastladığında onlara şu şekilde hitap etmiştir: "Geçiminizi artık bu meslekten başka bir yolla temin etmeye çalışın; zira Allah bu işi sizin elinizden almıştır."⁷⁸

Bu süreçte, divanların Arapçalaştırılmasının Farslar ve Rumlar üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Zira bu durum, onların kültürel ve idarî nüfuzlarını sona erdirmiş ve malî çıkarlarını engellemiştir. Bu hareketle birlikte, Arapların onlara olan ihtiyaçları son bulmuş ve onlarsız bir düzen kurmaları mümkün hale gelmiştir. Bu hareketin sonuçları, Mervân b. Muhammed'in kâtibi Abdülhamîd b. Yahya'nın şu sözlerinde kendini göstermektedir: "Allah Sâlih'i hayırla ödüllendirsin; kâtipler üzerindeki ihsanı ne kadar da büyüktür." Bu faaliyet sonucunda Müslüman kâtipler birbiri ardınca yetişmiş, Arapçaya olan ilgileri sayesinde divanların idaresi ve yazımı görevlerini üstlenmişlerdir. Böylece devletin en üst kademelerinde yer almış ve ilerleyen dönemlerde vezirlik makamlarına kadar yükselmişlerdir. Ayrıca Farslar, İslâm'ı kabul ettikten sonra ve Kur'an-ı Kerim'i anlama konusundaki gayretlerinden dolayı zamanla Arap harflerini kendi dillerinin temeli olarak benimsemişlerdir.⁷⁹

3. Sonuç

Emevîler zamanında oldukça genişleyen İslâm topraklarının merkezden idaresinin güçlendirilmesi hedefiyle divan teşkilatı çeşitlendirildi ve kurumsallaştırıldı. Bu dönemde uygulamaya konulan mühim yeniliklerden birisi divanların Arapçalaştırılması olmuştur. Bu faaliyet İslâm medeniyet tarihi açısından üzerinde dikkatle durulması icap eden önemli konuların başında gelmektedir. Çünkü divan bir devletin siyasî, iktisadî ve askerî teşkilatlarının tamamının yönetildiği idarî bir kurumdur. Bu öneminden dolayı divanların İslâm Devleti'nin yapısına uygun hale getirilmesi elzemdi. Zira gayrimüslimlerin buralarda görev alması ve yabancı dillerin kullanılması devletin bekası bakımından büyük bir güvenlik zafiyeti anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı divanlardaki Arapçalaştırmanın yerinde bir uygulama olduğu söylenebilir. Buna ilave olarak ilgili konuyu incelemekle sosyo-kültürel ve tercüme hareketleri sahasında divanların Arapçalaştırılmasının da önemli bir yer kapladığını ortaya koymayı, dolayısıyla konunun disiplinler arası yeni araştırmalara ufuk açmasını hedeflediğimizi belirtmeliyiz.

Divanların Arapçalaştırılması hareketi ilk olarak Abdülmelik b. Mervân zamanında gerçekleştirildi. Bu tercüme Şam, Irak, Mısır ve Horasan divanlarını kapsamaktadır. Malî ve politik açılardan Bizans ve Sâsânî devletlerinin baskısından kurtulup iktidarın bağımsızlığını temin etmek hedefiyle girilen Arapçalaştırma hareketinde büyük rolü olan şahsiyetler arasında halife haricinde Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Süleymân b. Sa'd, Sâlih b. Abdurrahman, Abdullah b. Abdülmelik ve Nasr b. Seyyâr zikredilebilir. Kendi zamanına kadar idaredeki ilerlemeleri bir fırsat olarak gören Abdülmelik b. Mervân, bu önemli görevi yerine getirerek İslâm Devleti'nin tamamında merkezî bir sistem oluşturmaya amaçlamıştır. Farklı

⁷⁵ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 189.

⁷⁶ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 189.

⁷⁷ Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 44.

⁷⁸ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 189.

⁷⁹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 1988, 294; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/304; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd*, 190.

bölgelerdeki valilerine, divanların Arapçalaştırılması görevini yerine getirmeleri hususunda emirler vermiştir. Ayrıca Abdûlmelik b. Mervân, bu sürecin Şam bölgesindeki uygulamasını bizzat kendisi denetlemiş ve sürecin düzgün bir şekilde ilerlemesini sağlamıştır.

Divanlar sadece başkentte bulunmuyordu. Bilakis fethedilen bölgelerde mahallî divanlar tesis edilmişti. Ancak fetihden önce bölgede bir divan mevcut ise bu idarî sistem lağvedilmeyerek devam ettirilmiştir. Abdûlmelik b. Mervân dönemine kadar Emevîler zamanında ve daha önceki zamanlarda yerleşim merkezinin yerel halkına göre Suriye, Irak ve Mısır bölgelerinde Bizans İmparatorluğu'ndan ve Sâsânî Devleti'nden kalan Dîvânü'l-harâcların kayıtları kendi yerel dillerinde tutulmaktaydı. Örneğin, Irak'ta Farsça, Mısır'da Kiptîce, Şam'da Rumca olarak tutulmaktaydı. Divanlara görevli olarak da fethedilen şehirlerdeki Hristiyan veya Fars uyruklu yerel halktan kimseler tayin edilmiştir. Netice olarak idare tarafından Arap olmayanların ve gayrimüslimlerin görevlendirilmesi uygulaması sürdürülmüştür. Divanların bazı merkezlerde iki dil ile yazıldığı da görülmektedir. Meselâ Kûfe ve Basra'da Hz. Ömer devrinden itibaren başlamak üzere Dîvânü'l-cünd, nüfus sayımı ve atâ ile ilgili kayıtlar Arapça olarak tutulurken; Beytü'l-mâlin gelir dağılımları Farsça olarak kayda geçirilmekteydi. Benzer şekilde Şam'da da divan sisteminde Arapça ve Rumcanın birlikte kullanıldığı rivayet edilmektedir. Bu uygulama Abdûlmelik b. Mervân zamanına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Yabancıların dilleri de bürokraside birinci derecede önemli olan diller arasında sayılıyordu. Çünkü resmî yazışmalar Arapça haricinde yabancıların kendi dillerinde yapılmıyordu. Bu durum, devlet kademelerinde görev alabilmenin bir yolu olduğu için halkı, yabancıların dillerini öğrenmeye mecbur bıraktı. Dolayısıyla İslâm Devleti'nin tamamında gerek merkezî otoritenin sağlanması gerekse idarede dil birliğinin tesis edilmesi için divanların Arapçaya çevrilmesine ihtiyaç vardı. Aslında divanların Arapçaya çevrilmesi beraberinde burada görevli olan yabancıların işlerine de son vermek anlamına geliyordu. İşte Abdûlmelik b. Mervân hem divanlarda Arapçaya tercüme faaliyetini başlatmış hem de yabancı memurlardan Arapça bilmeyenleri görevden alarak yerlerine Müslümanları tayin etmiştir.

Abdûlmelik b. Mervân, divanlarda farklı dillerdeki kayıtların dilini birleştirme yoluna gitmiş ve hepsini Kur'an'ın dili olan Arapçaya çevirmiştir. Böylece, İslâm Devleti'nin ekonomisi üzerinde büyük bir kontrol sağlanmış ve özellikle Dîvânü'l-harâclar önemli bir yönetim aracı haline getirilmiştir. Zira, bu yenilikten evvel Müslümanların bu kayıtları anlaması için tercümanlara ya da bu divanların başındaki görevlilere ihtiyaçları bulunmaktaydı. Fakat divanlardaki dil birliği sağlandıktan sonra ülke ekonomisi doğrudan merkezî idarenin kontrolüne geçmiştir. Bu faaliyetin, ilgili dönemin koşulları göz önüne alındığında hemen göze çarpan büyük bir idarî başarı olduğu görülecektir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Abdüllatif, Abdüşşafi Muhammed. *el-A'lemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Ümevi*. Mısır: Dâru's-selâm, 2008.

Abdûlmün'im Mâcid. *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye: 'aşrû'l-hulefâ'i'l-Ümeviyyîn*. Kahire: y.y., 1982.

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Muhammed enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-tabbâ. 1 Cilt. Beyrut: Müessetü'l-meâf, 1987.

- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988.
- Ceşşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*. 1 Cilt. Kahire: Matba'atü Mustafâ Albânî, 1. Basım, 1938.
- Demircan, Adnan. *Emevîler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Dûrî, A. A. "Dîwân". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. C. 2. Leiden: E. J. Brill, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- Dûrî, Abdülazîz ed-. "Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Enver er-Rifâî. *el-İslâm fî haqâretih ve nüzumih*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1997.
- Erkoçoğlu, Fatih. "Abdûlmelik b. Mervân Döneminde İdarî ve Malî Alanda Yenilikler". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker - Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdûlmelik b. Mervân*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 1 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1977.
- Hallâk, Hasan Ali. *Ta'ribü'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*. Beyrut: Dâru'n-Nehzati'l-Arabiyye, 1988.
- Gündüz, Mehmet Salih. *Abdullah b. Zübeyr ve İslam Tarihindeki Yeri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd 'Abdurrahman b. Muḥammed b. Muḥammed. *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevi's-sultânî'l-ekber*. thk. Halîl ŞeHâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1988.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran: Surûş, 2. Basım, 2000.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1997.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ'*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1999.
- Kindî, Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. thk. Muhammed Ḥasan Muhammed Ḥasan İsmâ'îl - 'Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kürd Ali, Muhammed. *el-İdâre el-İslâmiyye fî 'izzi'l-Arab*. Kahire: Matbaatü Mısır, 1934.
- Lapidus, Ira M. *İslam Toplamları Tarihi*. çev. Yasin Aktay. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Basım, 2013.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Ahmed Mübarek el-Ba'dâdî. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989.
- Morimoto, Kosei. "The Dîwâns as Registers of the Arab Stipendiaries in Early Islamic Egypt". *The Articulation of Early Islamic State Structures*. ed. Fred M. Donner. New York: Routledge, 2016.

- Nâtûr, Şehâde Ali. *Tecdîdü’l-d-devleti’l-Ümeviyye fî ahdi’l-halife Abdülmelik b. Mervân*. İrbid: Dârü’l-Kindi, 1996.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Târîhu’l-lugati’l- ‘Arabiyye fî Mısır*. Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1970.
- Reyyis, Muhammed Ziyâeddin. *Abdülmelik b. Mervân ve’l-Devletü’l-Ümeviyye*. Kahire: Matâbi’u sicillî’l-Arab, 2. Basım, 1969.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed. *ed-Devletü’l-Ümeviyye: avâmilü’l-izdihâr ve tedâ’iyatü’l-inhiyâr*. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2. Basım, 2008.
- Sûlî, Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh. *Edebü’l-küttâb*. Kahire: Matbaatü’s-Selefiyye, 1922.
- Şevkî Dayf. *Târîhu’l-edebî’l- ‘Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Dârü’l-Maârif, 1. Basım, 1995.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu’t-Taberî: Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû’l Fadl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dârü’l-Maârif, 2. Basım, 1967.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 2. Basım, 1993.